

Karol ŁopateckiUniwersytet w Białymstoku
e-mail: karollopatecki@gmail.com

telefon: 695 745 771

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.02.02

Struktura i siedziba Sądu Głównego w Białymstoku (1808–1842)*

SUMMARY

The Structure and Seat of the High Court in Białystok

This paper presents the structure of the high court that operated in the Belostok Oblast in the years 1808–1842. It consisted of two chambers. One heard penal cases and the other civil cases. The department was managed by a local gentry council (Pol: „sejmik szlachecki”) of the Belostok Oblast. The council elected one assessor and one counsellor from the department. In the paper, the seats of the high court are identified and located on the maps of Belostok from the early 19th century.

Organizing the Belostok Oblast, its governor, Ignacy Theyls, planned to locate the high court in an outbuilding lying to the right of Branicki Palace (Fig. 2). However, these plans were not pursued and the court used the former seat of the Prussian regency (Fig. 1). This facility, however, was too small which led to the use of other auxiliary buildings. Probably in the 1830s, there were plans to build the high court at the crossing of Bojarska and Młynowa streets. An architectural design of the building that was to be constructed specifically for this purpose was also published.

Key words: Belostok Oblast, 19th-century judicature, court buildings, legal archaeology, Ignacy Theyls

Słowa kluczowe: Obwód Białostocki, sądownictwo XIX w., budynki sądowe, archeologia prawna, Ignacy Theyls

W badaniach historyczno-prawnych dotyczących Podlasia niemal zupełnie pomijany jest okres funkcjonowania tzw. Obwodu Białostockiego (1807–1842)¹.

* Publikacja powstała w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2018–2023”, nr projektu 31H17044184.

¹ Obwód Białostocki został powołany w wyniku wydzielenia z Departamentu Białostockiego fragmentu ziem, który został inkorporowany do Imperium Rosyjskiego. Pierwszy rosyjski manifest do mieszkańców odebranych ziem wystosował 15/27 października 1807 r. car Aleksander I. W akcie wymieniono ziemie przyłączone do Imperium Rosyjskiego, zagwarantowano wolność religijną, nienaruszalność majątkową oraz utrzymanie wszelkich przywilejów. Kontrasygnatę pod podpi-

Czasy staropolskie są stosunkowo dobrze poznane². Nawet krótkotrwałe rządy pruskie w obrębie prowincji Nowych Prus Wschodnich (zwanymi również Prusami Nowowschodnimi) stały się przedmiotem dwóch monografii oraz kilkunastu artykułów³. Natomiast losy Obwodu Białostockiego nigdy nie doczekały się odrębnej dysertacji nawet w ujęciu ogólnohistorycznym⁴. Warto wspomnieć, że nie opracowano nawet katalogu obwodowych rządców (odpowiedników gubernatorów), członków lokalnej władzy wykonawczej (rządu obwodowego), sędziów Sądu Głównego⁵. Posiadamy w zasadzie szczątkową wiedzę opartą na skrótowych, kilku-, kilkunastozdaniowych informacjach o tej autonomicznej jednostce administracyjnej istniejącej w obrębie Imperium Rosyjskiego. Uwaga ta dotyczy również organizacji sądownictwa, funkcjonowania sądów, szerzej poziomu kultury prawnej. Wyjątkiem jest opublikowana w 2015 r. edycja źródłowa zatytułowana *Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego*, która została uzupełniona wstępem Sławomira Godka i Karola Łopateckiego⁶. Ukazuje ona próbę skodyfikowania prawa, które miało obowiązywać w Obwodzie Białostockim i łączyłoby rozwiązania pruskie, rosyjskie, litewskie oraz koronne.

W niniejszym artykule prezentuję strukturę Sądu Głównego, który działał w Obwodzie Białostockim. Wskazuję siedziby tego organu wymiaru sprawiedliwości i lokalizuję je przestrzennie na mapach Białegostoku z początku XIX w.⁷ Publikuję również projekt budynku, który miał być specjalnie wybu-

sem cara złożył minister spraw wewnętrznych graf Wiktor Koczubej (Виктор Павлович Кочубей). Mieszkańcy zobowiązani byli do złożenia przysięgi nowemu władcy. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 285, k. 9–10, 60, 70, 78. Por. R. Dobrowolski, *Opat supraski biskup Leon Ludwik Jaworowski*, Supraśl 2003, s. 78–79.

- 2 Ł. Gołaszewski, A.B. Zakrzewski, *Ustrój województwa podlaskiego XVI–XVIII wiek. Wybrane problemy*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec 2013, s. 193–210. Autorzy dostrzegają luki w badaniach, które dotyczą przede wszystkim funkcjonowania sejmików podlaskich (ibidem, s. 205).
- 3 A. Małek, *Kamera Wojny i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796–1807. Monografia zespołu archiwalnego*, Warszawa 2007; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.
- 4 Do dnia dzisiejszego najpoważniejszą próbą analizy tego obszaru jest artykuł Mikołaja Ułaszczyka (*Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808–1843*, tłum. B. Wojciechowski, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2, s. 333–374) oraz Henryka Mościckiego (*Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 89–152). Ważne informacje o charakterze społecznym i majątkowym, w szczególności z późniejszych lat przedstawił Adam Czesław Dobroński (*Białystok w latach 1796–1864*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A. Cz. Dobroński, Białystok 2012, s. 222–280).
- 5 Zob. *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013.
- 6 *Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki, M. Piłaszewicz-Łopatecka, wstęp S. Godek, K. Łopatecki, Białystok–Oświęcim 2015. Zob. S. Godek, *Prawo na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, t. 11, 2, s. 31–44.
- 7 Российский государственный военно-исторический архив, f. 846, op. 16, nr 21756; Российский государственный исторический архив, f. 1293, op. 168, Grodzieńska gubernia, nr 5. Obie mapy opublikowane zostały w pracy: K. Łopatecki, W. Walczak, *The history of Branicki Palace until 1809. The influence of “Versailles of Podlasie” on the development of Białystok*, Białystok 2015.

dowany na potrzeby Sądu Głównego⁸. Tym samym artykuł, oprócz spojrzenia historyczno-prawnego, zawiera elementy archeologii prawnej, która to nauka w centrum zainteresowań lokuje budynki należące do organów stanowiących element władzy państwowej i wypełniających jurysdykcję sądową⁹. Badania nad tym zagadnieniem wiążą się z odpowiedzią na pytanie o sprawności wykonywania powierzonych zadań, ukazują również przemiany związane z poszerzeniem działalności sądów, ich profesjonalizacją, w tym konieczność wykorzystania personelu pomocniczego.

W wyniku działań wojennych IV koalicji z wojskami francuskimi podpisano w Tylży dwa porozumienia pokojowe: 7 lipca 1807 r. z Rosją oraz dwa dni później z Prusami. W wyniku tych układów Aleksander I otrzymał część ziem zajętych przez Prusy podczas III rozbioru Rzeczypospolitej – powiat białostocki, bielski, drohiczynski, dąbrowski (do Biebrzy), biebzański oraz supraski. Pozostałe tereny dotychczasowego Departamentu Białostockiego znalazły się w granicach Księstwa Warszawskiego¹⁰. Po wydzieleniu Obwodu Białostockiego i inkorporowaniu go do Imperium Rosyjskiego Aleksander I mianował namiestnikiem tych ziem Ignacego Antonowicza Theylsa¹¹, któremu do pomocy został przydany 26 października 1807 r. Wasilij Stiepanowicz Popow¹². Ich zadaniem było zorganizowanie nowej prowincji, a po śmierci Izabeli Branickiej sfinalizowanie umowy kupna pałacu i dóbr białostockich na rzecz

⁸ Российский государственный исторический архив, f. 1488, op. 1, nr 983.

⁹ W. Maisel, *Archeologia prawna Europy*, Warszawa–Poznań 1989, s. 64–72. Zob. E. Rozenkranz, *Gdańska archeologia prawna*, Gdańsk 1993, s. 64 (plan pałacu gubernatorskiego), 68 (siedziby organów wymiaru sprawidliwości) i n.

¹⁰ A.Cz. Dobroński, *Granica między obwodem białostockim i „Polską” (1809–1830)*, [w:] *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Maroszek, Białystok 2012, s. 297–310; Z. Romaniuk, *Zachodnia granica obwodu białostockiego z 1808 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2002, t. 15, s. 27–35; M. Loreta, *Między Jeną a Tylżą 1806–1807*, Warszawa 1902, s. 75, 80; J. Reder, *Podlasie. Z dziejów ustroju terytorialnego i nazewnictwa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2004, t. 56, z. 1, s. 65, 68; M. Trąbski, *Geopolityka w wydaniu Napoleona. Tylża 1807 – wizja nowego ładu europejskiego*, „Res Politicae” 2011, t. 4, s. 286–287. Dokładnego opisanie granic obwodu białostockiego dokonał car Aleksander I 15 X 1807 r. (według kalendarza starego stylu) w Sankt Petersburgu. Zob. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 285, k. 9–10.

¹¹ Pełny tytuł wielkorządcy brzmiał (pisownia uwspółcześniona): „Ignacy Theyls, Jego Imperatorskiej Mości, Pana Mojego Najmiłościszego Tajny Konsyliarz, Senator, Imperatorskiego Sankt-Petersburskiego Domu wychowania Honorowy Opiekun, Komisji ustanowionej dla reformy Finlandii Prezydent, a drugiej dla rozpatrzenia Kryminalnych Spraw i Komitetu o Inflantach Członek, orderów rosyjskich: ś[wię]łej Anny pierwszej klasy, ś[wię]tego księcia Włodzimierza trzeciej klasy kawaler i ś[wię]tego Jana Jerozolimskiego komandor”.

¹² Ros. Василий Степанович Попов. Tenże miał polskie korzenie (pochodził z rodziny Popowskich herbu Pobóg) i był doskonale zorientowany w specyfice polskiej, m.in. na zlecenie Katarzyny zredagował akt konfederacji targowickiej. W. Serczyk, *Katarzyna II*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 268–271; A. Ельницкий, Попов, Василий Михайлович, [w:] *Русский биографический словарь: Плавильщиков – Примо*, Изд. А.А. Половцова, t. 14, Санкт-Петербург 1905, s. 531–534.

imperatora¹³. Kolejnym zadaniem senatora Theylsa było ulokowanie urzędów i sądów w obrębie stolicy obwodu. Senator skrupulatnie rozpoczął wykonywanie powierzonych zadań. Na jego polecenie przetłumaczono na język rosyjski, sporządzony w 1802 r. przez władze pruskie, inwentarz majątku należącego do spadkobierców Jana Klemensa Branickiego. W tych zabudowaniach skarbowych mieściły się w zasadzie wszystkie publiczne instytucje oraz mieszkania przeznaczone na potrzeby urzędników i sędziów pruskich. Dokonano w czerwcu 1808 r. inwentaryzacji tych budynków, nanosząc uwagi do inwentarza. Następnie namiestnik własnoręcznie odnotowywał swoje pomysły związane z lokalizacją przyszłych urzędów. Przy budynku dawnej Rejencji (czyli najwyższego sądu w Departamencie Białostockim) odnotował: *В сем помещении главный суд. О назначении его впрёдъ приведено мною выше. Он необходимо требует немалою поправления*¹⁴.

Dopisek ten powstał pod koniec 1808 r., gdyż dopiero 18/30 lipca 1808 r. powołano Sąd Główny w Białymstoku¹⁵. Nastąpiło to mocą Ustawy o rządzie Obwodu Białostockiego wydanej przez Aleksandra I, w świetle którego aktu normatywnego najwyższą władzę sądowniczą przekazano Sądowi Głównemu, który siedzibę miał mieć w Białymstoku¹⁶. Składał się on z dwóch departamentów. Pierwszy departament rozpatrywał sprawy karne, drugi zaś cywilne oraz związane z prawem rodzinnym i opiekuńczym¹⁷. Każdą z tych jednostek organizacyjnych zarządzał prezydent mianowany przez rząd centralny oraz dwóch konsyliarzy (jeden wybierany przez rząd, drugi pochodzący z wyborów przeprowadzonych przez szlachtę), dwóch asesorów (jeden mianowany, drugi z wyboru)¹⁸. Przy drugim departamencie byli również trzej rejenci i se-

¹³ K. Łopatecki, *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, t. 23, s. 92–94.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 125; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. II: *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015, s. 247.

¹⁵ Informacja o działaniu Sądu Głównego z 1808 r. jest najstarszą poświadczoną informacją o jego pracach. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Sąd Główny w Białymstoku, sygn. 16, k. 1–26v. Ignacy Theyls informuje o wykonaniu inwentarza i map Białegostoku 23 XII 1808 r., o czym szerzej w dalszej części artykułu.

¹⁶ *Положение объ управленіи Бѣлостокской Области*, [w:] *Полное собрание законов Российской империи*, t. XL: 1808–1809 гг., Сост. М.М. Сперанский, Санкт-Петербург 1830, nr 23166, § 14–17, 19, 39–50, 55–58, s. 438–447. Krótkie omówienie: H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 92–93, 95–96; J. Danieluk, *Województwo podlaskie w latach 1795–1914*, [w:] *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013, s. 55.

¹⁷ W Archiwum Państwowym w Białymstoku zachowała się dokumentacja wytworzona w wyniku działalności Sądu Głównego w Białymstoku. Na zachowanych 57 jednostek, zaledwie jedna związana jest z drugim departamentem (sygn. 57), pozostałe sprawy miały charakter karny i prowadzone były w pierwszym departamencie (sygn. 1–56).

¹⁸ W. Wizbor-Bohdanowicz, *Szczegóły niektóre z życia mojego. Wspomnienia palestranta żmudzkiego z lat 1781–1833*, oprac. M. Brensztejn, „Ateneum Wileńskie” 1929, t. 6, z. 1–2, s. 249, przedstawiał nieco odmienną sytuację w zachodnich guberniach Imperium. „Komplet był z prezydenta, sowietnika

kretarz. W najważniejszych sprawach sąd obradował w składzie połączonych departamentów¹⁹. Apelacja z drugiego departamentu Sądu Głównego kierowana była do trzeciego departamentu Rządzącego Senatu, natomiast wyroki z pierwszego departamentu mogły być poddane rewizji przed rząd obwodowy²⁰. W każdym powiecie działał sąd grodzki, w składzie był mianowany sędzia grodzki oraz dwóch asesorów wybieranych na trzy lata przez szlachtę powiatu²¹. Rozpatrywał on sprawy karne, których wyroki podlegały rewizji dokonywanej przez pierwszy departament Sądu Głównego²². Dla spraw cywilnych powołano dwa sądy powiatowe z siedzibami w Sokółce i Bielsku, gdzie cały komplet sędziowski (sędzia i dwóch asesorów) pochodziło z wyboru dokonywanego przez zgromadzenie szlacheckie. Od wyroków ogłoszonych przez sąd powiatowy przysługiwała apelacja do drugiego departamentu Sądu Głównego. O wadze nowo powstałego sądu świadczy fakt, że pierwszymi prezydentami obu departamentów były osoby z ogromnym doświadczeniem prawniczym. Przewodniczącym pierwszego departamentu był Dymitr Gawryłowicz Wysoczyn, uprzednio przewodniczący drugiego departamentu Sądu Cywilnego w Sankt Petersburgu²³. Natomiast prezydentem departamentu drugiego był prezes Sądu Głównego pierwszego departamentu w Grodnie – Michał Korybut Daszkiewicz²⁴.

koronnego i dwóch z elekcji asesorów. Taki sąd nie miał cienia przeszłego na wzór Trybunałów. Ów sowiec powszechnie bywał przedajny, (...) asesorowie wybierani z kancelistów, nie mieli ani powagi, ani znaczenia i w większej części do nabycia”.

¹⁹ B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923, s. 149–156.

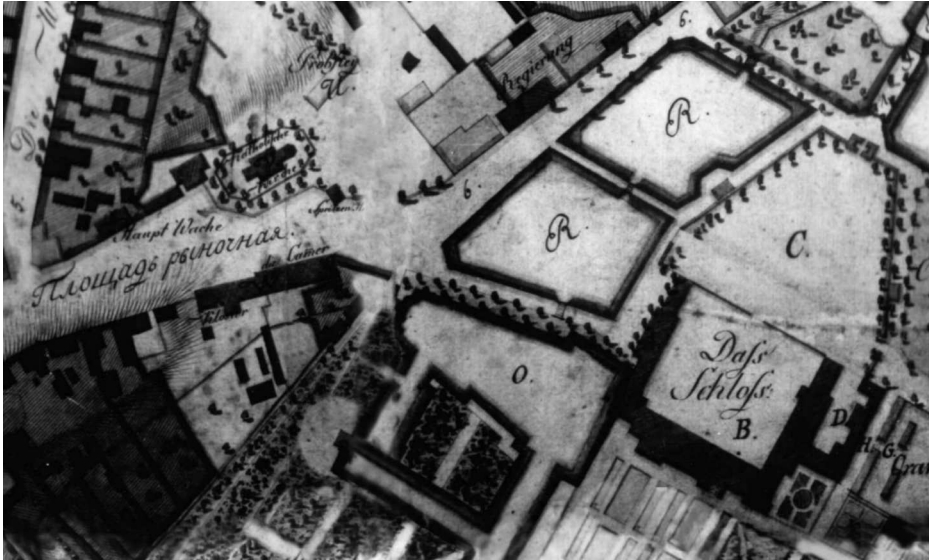
²⁰ Rozwiązania wprowadzone w ustawie w praktyce były nieprzestrzegane. W świetle dokumentów i akt spraw, orzeczenia Sądu Głównego zatwierdzał rządca Obwodu Białostockiego, a w razie wydania wyroku skazującego na zesłanie na Syberię lub wcielenie do wojska osób stanu szlacheckiego, były one dodatkowo zatwierdzane przez 1 oddział 5 departamentu Rządzącego Senatu (w Petersburgu). Росийский государственный исторический архив, f. 1398, op. 1, nr 4990, 5845, 6482, 6595, 6778, 7427.

²¹ Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно, f. 1123 (Белостокский уездный суд г. Белосток Белостокской области); 1125 (Бельский уездный суд, г. Бельск Бельского уезда Белостокской области).

²² Archiwum Państwowe w Białymstoku, Sąd Główny w Białymstoku, sygn. 1–56.

²³ Dymitr Gawryłowicz Wysoczyn (Дмитрий Гаврилович Высочин) ur. 13 X 1761, zm. 14 X 1823. Jego syn Aleksander (1802/3–1830) był jednym z dekabrystów, wykształconym w białostockim gimnazjum (1814–1817). Dymitr Wysoczyn otrzymał jesienią 1811 r. order św. Anny (drugiej klasy). Росийский государственный исторический архив, f. 1349, op. 4, 1816, nr 56, k. 59v–61; „Kuryer Litewski” nr 32 z 14 X 1811, s. [3]; К.Ф. Рылеев, *Стихотворения, статьи, очерки, докладные записки, письма*, Москва 1956, s. 291; М.Н. Покровский, М.В. Нечкина, *Восстание декабристов: материалы*, t. VIII, Москва 1925, s. 300–301.

²⁴ Michał Korybut Daszkiewicz – przed rozbiorem obywatel wileński, członek cywilno-wojskowej komisji porządkowej, uczestnik powstania kościuszkowskiego, po rozbiorach prezes sądu grodzieńskiego. Od 1801 r. ożeniony z Małgorzatą Kobylańską, która wniosła mu w posagu wieś Górki z sąsiednimi folwarkami. Otrzymał on jesienią 1811 r. order św. Włodzimierza (czwartej klasy). W 1819 r. został odnotowany jako „kolegialny sowiec”. Росийский государственный исторический архив, f. 1349, op. 4, 1816, nr 56, k. 72v–74; Biblioteka Uniwersytetu Opolskiego,

Il. 1. Lokalizacja Rejencji i Sądu Głównego na mapie Białegostoku z 1808 r. (obiekt „Regierung” odnotowany w górnej centralnej części planu – naprzeciw sadzawek pałacowych)

Źródło: Российский государственный военно-исторический архив, f. 846, op. 16, nr 21756.

Przynajmniej pomiędzy lipcem 1807 a sierpniem 1808 r. działały dotychczasowe sądy funkcjonujące w Nowych Prusach Wschodnich, nadal opierając się na pruskim prawie i procedurze. Wiemy o tym dzięki zachowanej sprawie karnej, w której postępowanie sądowe toczono jeszcze w stworzonych przez Prusy strukturach sądowych. Przełom nastąpił 29 sierpnia 1808 r., kiedy zażądano protokółowania w języku polskim, co stanowiło symboliczną zmianę stosowanej procedury i organizację sądową²⁵. Podobnie w okresie przejściowym działała również białostocka Rejencja. Nominacje prezydentom obu departamentów Sądu Głównego wydano dopiero 24 lipca/11 sierpnia 1808 r.²⁶

Budynek Rejencji został odnotowany na planie prusko-rosyjskim powstałym w 1808 r. (zob. il. 1). Został on wykorzystany w momencie powstawania

rkps. 2, k. 77; „Kurier Litewski” nr 32 z 14 X 1811 r., s. [3]; J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, Kraków–Warszawa 1912, s. 143; *Spis osób które uczestniczyły w działaniach wojennych Kościuszki 1794 r.*, oprac. B. T., Poznań 1894, s. 100; K. Samusik, J. Samusik, E. Kozłowska-Świątkowska, *Dwory i pałace Podlasia*, Białystok 2003, s. 112.

²⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku Kamera Wojny i Domen, sygn. 326, k. 18. Z okresu przejściowego zachowała się również pieczęć „nowopruskiego” dystryktu białostockiego z 1808 r. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 402, k. 165. Polonizacja sądów trwała bardzo krótko, gdyż już po wojnie 1812 r., klęsce Napoleona i utworzeniu Królestwa Polskiego, władze rosyjskie rozpoczęły akcję rusyfikacji sądownictwa na terenie obwodu. W pierwszej kolejności zjawisko to dotknęło Sąd Główny. O ile dokumentacja z sądów niższej instancji była sporządzona w części po polsku, o tyle Sąd Główny procedował tylko w języku rosyjskim.

²⁶ Российский государственный исторический архив, f. 1349, op. 4, 1816, nr 56, k. 61, 74.

Sądu Głównego. Był on położony w reprezentacyjnej części Białegostoku. Znajdował się naprzeciwko sadzawek, na wysokości grobli łączącej miasto z pałacem, tuż przy rzymskokatolickim kościele parafialnym. W opinii Ignacego Theylsa dotychczasowy budynek nie był jednak wystarczający na potrzeby nowo utworzonego sądu. Potwierdza to fakt, że czasowo zaadaptowano jeszcze jedną nieruchomość, w której uprzednio mieszkali pracownicy Rejencji²⁷. Senator pod koniec 1808 r. przedstawił propozycję, aby regionalny rząd oraz Sąd Główny umieścić w oficynie pałacowej (położonej po prawej stronie od wejścia do pałacu)²⁸. Namiestnik zwracał uwagę, że opróżnione miejsce będzie można przekazać innemu sądowi mającemu swoją siedzibę w Białymstoku. Theyls miał na myśli albo sąd powiatowy, albo grodzki, które również zlokalizowane zostały w stolicy obwodu²⁹. W liście do Aleksieja Borysowicza Kurakina z 23 grudnia 1808 r. jeszcze raz porusza ten problem przekazując komplet dokumentacji (inventarze i mapa). Zwracał on uwagę, że przy korpusie pałacu znajdują się dwie oficyny, które stanowią idealne miejsce do ulokowania tam rządu obwodowego i Sądu Głównego³⁰.

Warto podkreślić, że Obwód Białostocki miał stać się autonomiczną jednostką w obrębie Imperium Rosyjskiego. Miała ona mieć własnego namiestnika³¹, powinna posługiwać się specjalnym prawem stworzonym przez powołaną komisję kodyfikacyjną, administracyjnie i ustrojowo miała być zorganizowana na innych zasadach niż gubernie³². To w Białymstoku car Aleksander wykupił na własne potrzeby pałac będący uprzednio w posiadaniu (jako dożywocie) Izabeli z Poniatowskich Branickiej – siostry ostatniego króla Rzeczypospolitej. Plan przeniesienia Sądu Głównego i rządu obwodowego w obręb pałacu, gdzie miał też urzędować namiestnik – przewidywał odtworzenie starej przestrzeni rezydencjonalnej. W zamyśle senatora miało powstać nowe centrum

²⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 124v; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. II, s. 244.

²⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 114, 115, 116; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. II, s. 227, 229, 231.

²⁹ *Положение объ управленіи Бѣлостокской Области*, § 46, s. 443.

³⁰ I.A. Theyls do A.B. Kurakina, Białystok 23 XII 1808, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 7–7v; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. II, s. 52: „Между прочим Ваше сиятельство изволите усмотреть, что два по правую руку главного корпуса лежащие флигеля предполагаю обратить на помещение в них Областного правления и Главного суда, на каковой конец особый план у сего представляю. Мне кажется, что когда настоящее дурное расположение покоев главного корпуса устроятся совсем другим образом, то помещения в нем будет весьма много”.

³¹ Por. L. Mażewski, *Namiestnik Królestwa Polskiego 1815–1874. Model prawny a praktyka ustrojowopolityczna*, Radzymin 2015, s. 13: „Namiestnik Królestwa Polskiego był instytucją dość unikatową w ustroju terytoriów geopolitycznych pozostających w związku z XIX-wieczną Rosją, gdyż poza tym występował on tylko przez krótki czas (w latach 1844–1863) na Kaukazie”.

³² S. Godek, K. Łopatecki, *Projekt kodyfikacji dla Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, [do:] *Projekt prawa...*, s. 11–12, 16–23.

władzy politycznej Obwodu Białostockiego, które w ujęciu historycznym było ściśle związane z dziejami Rzeczypospolitej szlacheckiej³³. Niestety wszystkie plany przekreśliła najpierw nominacja senatora na namiestnika kraju tarnopolskiego w 1810 r.³⁴, następnie rychła wojna w 1812 r. Propozycja zmiany przeznaczenia budynków nie została zrealizowana również z uwagi na znaczne koszty całego przedsięwzięcia³⁵.

Adam Czesław Dobroński odnalazł wzmiankę z 1815 r., w której odnotowano, że Sąd Główny nadal ulokowany był w starym, parterowym budynku, wybudowanym z muru pruskiego. Według ówczesnych podwaliny pod budowlę były już spróchniałe³⁶. Wiesław Wróbel i Wiczesław Szwed publikując spisy mieszkańców i nanosząc mieszkania na mapy Białegostoku jednoznacznie wskazali, że wybudowany jeszcze przez Izabelę Branicką budynek pod szkołę podwydziałową KEN został przekazany na potrzeby Rejencji (1796 r.), następnie obiekt został rozbudowany w 1803 r. Sąd Główny miał tam swoją lokalizację przynajmniej do 1825 r.³⁷ Stary budynek nie był w stanie zapewnić komfortowej pracy coraz liczniejszym pracownikom obu departamentów. W 1816 r. w pierwszym departamencie było zatrudnionych 16, a w drugim aż 18 osób. Natomiast w 1831 r. było to odpowiednio 18 i 24 osoby. Oprócz sędziów (prezydentów, sówietników i asesorów) byli to m.in. sekretarze, protokolanci, archiwiści, registratorzy, kancelarzyści³⁸.

Potrzeby lokalowe zmusiły pod koniec istnienia Obwodu Białostockiego (dokładna data jest nieustalona) do częściowej przeprowadzki drugiego departamentu do kamienicy znajdującej się na rynku. Upřednio (w 1825 r.) należała ona do Callera Kurlandzkiego, największego właściciela nieruchomości w centrum miasta³⁹. W dotychczasowym budynku miano umieścić kancelarię

³³ Zob. A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki „Sarmata Nowoczesny”*. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę, Warszawa 2011.

³⁴ Theyls nadal pozostał aż do śmierci namiestnikiem Obwodu Białostockiego. M.M. Sperański do I.A. Theylsa, [Petersburg] 29 VI 1810, [w:] *Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии*, Вып. 3, ред. Н. Дубровин, СПб. 1890, s. 216; I. Theyls do Aleksandra I, Tarnopol 29 III 1810, [w:] *ibidem*, s. 213–214; I. Theyls do M.M. Sperańskiego, Tarnopol 11 V 1810, *ibidem*, s. 215.

³⁵ Prawdopodobnie wynikało to z braku wystarczających środków w latach 1809–1811. Według kosztorysu Theylsa konieczne remonty i przebudowa wymaga nakładów w wysokości 5200 rubli (w srebrze), czyli 33 800 złp. W okresie ogromnych niedostatków finansowych obwodu, była to kwota wysoka. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 114; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. II, s. 227.

³⁶ A.Cz. Dobroński, *Białystok...*, s. 239.

³⁷ W. Wróbel, *Ile loży masonskiej w „Łoży Masońskiej”? Uzupełnienia do historii budynku przy ul. Kilińskiego 16*, „Bibliotekarz Podlaski” 2013, t. 14, z. 2, s. 129; *Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1797–1853*, oprac. W. Wróbel, W. Szwed, Białystok 2016, s. 80 (poz. 545), 112 (poz. 550).

³⁸ Российский государственный исторический архив, ф. 1349, оп. 4, 1816, nr 56, к. 59–83; Российский государственный исторический архив, ф. 1349, оп. 4, 1831, nr 103, к. 3v–30.

³⁹ *Spisy mieszkańców...*, s. 105 (poz. 404), 106 (poz. 412–413).

Il. 2. Plan Białegostoku z 1810 r. (fragment): 1 – siedziba Rejencji, następnie Sądu Głównego; 2 – planowana przez Ignacego Theylsa lokalizacja Sądu Głównego w 1808 r.; 3 – plan budowy (na jednym z narożnych placów) Sądu Głównego; 4 – czasowa lokalizacja 2 departamentu Sądu Głównego (pod koniec istnienia Obwodu Białostockiego)

Źródło: Российский государственный исторический архив, ф. 1293, оп. 168, Гродзиевская губерния, nr 5.

i archiwum departamentu oraz policję wraz z archiwum i aresztem (zob. il. 2)⁴⁰. Było to jednak działanie doraźne. Nadal brakowało budynku specjalnie zaprojektowanego i wybudowanego na potrzeby Sądu Głównego w Białymstoku.

Kolejna kwerenda archiwalna dotycząca funkcjonowania Sądu Głównego przeprowadzona w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu przyniosła nieoczekiwane rezultaty. Odnalazłem zatwierdzony plan budowy nowego budynku przeznaczonego pod Sąd Główny w Białymstoku. Dzięki opisowi znajdującemu się przy planach, jestem w stanie dokładnie zlokalizować działkę i miejsce planowanej budowy. Był to róg ulicy Bojarskiej i Młynowej⁴¹, przy czym fasada miała być zwrócona w kierunku ulicy Młynowej, a szczyt budynku znajdował się na ulicy Bojarskiej (zob. il. 2)⁴².

Niestety, brak daty powstania planu, biorąc jednak pod uwagę zgromadzoną dokumentację architektoniczną budynków użyteczności publicznej w zespole, prawdopodobnie źródło pochodzi z lat trzydziestych XIX w.⁴³ Niestety, fakt przygotowania i zatwierdzenia budowy nie oznaczał, że budynek powstał. Nie można istnienia tego obiektu, przy obecnym stanie wiedzy, w żaden sposób zweryfikować. Nie istnieje o nim informacja w Białostockiej Obwodowej Komisji Budowlanej⁴⁴. W zasadzie jednak niczego to nie dowodzi, gdyż zespół ten jest bardzo zdekompletowany. Brak jakichkolwiek przydatnych informacji w literaturze przedmiotu. Co gorsza, w 1842 r. Obwód Białostocki został zlikwidowany, a tym samym przestał istnieć Sąd Główny. Kolejne zachowane mapy, przekazy pamiętnikarskie, przede wszystkim zaś bardzo dokładne zestawienia statystyczne powstały już w latach pięćdziesiątych

⁴⁰ Российский государственный исторический архив, f. 1488, op. 1, nr 984, k. 1–2.

⁴¹ Ulica Bojarska to obecna Warszawska na odcinku Sienkiewicza – Pałacowa, a Młynowa (w czasach pruskich określana jako Nowe Miasto) to obecna ulica Pałacowa. Zob. M. Kietliński, A. Leszczuk, *Wykaz ulic Białegostoku w latach 1799–2000*, Białystok 2003, s. 8, gdzie błędnie przyporządkowano drugą z ulic.

⁴² Jeden wśród czterech budynków na skrzyżowaniu ulicy Młynowej i Bojarskiej (zaznaczonych na il. 2 kolorem czerwonym) to dawny gmach Deputacji ds. Ceł i Akcyz w 1808 r. przeznaczony na białostockie gimnazjum, następnie siedziba władz samorządowych Białegostoku. J. Trynkowski, *Gimnazjum. Z dziejów Gimnazjum Białostockiego (1777) 1802–1915*, Białystok 2002, s. 57; *Spisy mieszkańców...*, s. 79 (poz. 498).

⁴³ Zakres dat przechowywanych planów dla miasta Białegostoku mieści się w granicach 1822–1841. Zdecydowana większość pochodzi jednak z lat trzydziestych XIX w.

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Białostocka Obwodowa Komisja Budowlana, sygn. 22–106. W sygn. 40 znajdują się informacje o budowie domu dla rządcy Obwodu Białostockiego. Obiekt został wybudowany około 1810 r. (częściowo rozbudowany na dotychczasowym budynku wzniesionym w latach 1802–1807) i przetrwał do naszych czasów, obecnie wchodzi w skład zabudowy straży pożarnej na ul. Warszawskiej 3 w Białymstoku. *Katalog zabytków sztuki. Województwo Podlaskie (Białostockie). Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2015, s. 231–232. Plany tego obiektu zachowały się w Petersburgu: Российский государственный исторический архив, f. 1488, op. 1, nr 979, k. 1–2.

XIX w.⁴⁵ Być może w przyszłości uda się ostatecznie rozstrzygnąć tę kwestię. Nawet jeżeli zaprojektowany obiekt nie został wybudowany, to jednak ukazuje w sposób uniwersalny potrzeby lokalowe sądów działających na terenie Imperium Rosyjskiego (zob. aneks).

Budynek pod względem dekoracji był oszczędny. Zaprojektowano dwukondygnacyjny, murowany obiekt pobudowany na planie litery L, przykryty dachem pięcospadowym. Główna fasada ulokowana była od ulicy Warszawskiej, szczyt zaś budynku znajdował się na ulicy Bojarskiej. Pierwsza kondygnacja była boniowana, oddzielona od drugiej gzymsem kordonowym, piętro zaś od połaci dachowych oddzielał gzymś koronujący. Główne wejście ulokowane było od ulicy Warszawskiej, gdzie znajdował się portal z drzwiami umieszczony się w centralnym ryzalicie, do którego wejścia prowadziły schody o trzech stopniach. Nad wejściem znajdował się reprezentacyjny balkon z drzwiami i dwoma oknami. Fasada była siedmioosiowa, na każdej kondygnacji symetrycznie umieszczono sześć okien, na parterze z umocowaną kratą i nadokiennikami. Szczyt od strony ulicy Bojarskiej był analogiczny z tą różnicą, że był on pięcioosiowy, zamiast balkonu na piętrze ulokowano kolejne, piąte okno.

Szczególnie interesujący jest układ pomieszczeń. Architekt wydzielił dwie osobne części pod pierwszy i drugi departament Sądu Głównego. Do departamentu pierwszego prowadziło główne wejście od ulicy Warszawskiej, do drugiego zaś od ulicy Bojarskiej. Na parterze obie części nie łączyły się i posiadały dwie osobne klatki schodowe. Jedynie na piętrze, w pokoju, z którego można było wyjść na balkon, znajdowały się drzwi do obu części budynku. Na parterze ulokowano pomieszczenia o charakterze administracyjno-pomocniczym, przy czym z uwagi na specyfikę obu departamentów znacznie między sobą się różniły, tak wielkością, jak i przeznaczeniem.

Pierwszy departament zajmował się sprawami karnymi, więc wydzielono osobny pokój stróża, w którym można była przetrzymywać tymczasowo aresztowanych, którzy byli doprowadzani do sądu. Ponadto znajdowało się tam duże archiwum i pokój archiwisty. Dla wygody pracowników przewidziana była również kuchnia. Natomiast w drugim departamencie ulokowano osobne pomieszczenie z aktami hipotecznymi oraz dużym pokojem przeznaczonym dla adwokatów i plenipotentów stron. Oprócz tego znajdowało się pomieszczenie z archiwum drugiego departamentu oraz prawdopodobnie pokojem dla archiwisty⁴⁶.

⁴⁵ Przykładowo: П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния, Часть 2*, СПб. 1863, s. 852–863.

⁴⁶ Fragment planu z narożnym pomieszczeniem na parterze został wydarty. Zarówno wielkość pokoju, jak i umieszczenie go obok archiwum sugeruje, że było to miejsce pracy archiwisty.

Druga kondygnacja była już przeznaczona na prowadzenie rozpraw i pracę sędziów i sekretarzy. Oprócz dwóch sieni i przedpokojów, znajdowały się dwie sale rozpraw (dla pierwszego i drugiego departamentu), a także po dwie kancelarie i sekretariaty, gdzie prezydent, dwóch konsyliarzy i asesorów mogli wykonywać swoje zadania. Z uwagi na fakt, że w drugim departamencie pracowali dodatkowo trzej rejenci i jeden sekretarz, jedno pomieszczenie przeznaczono dla sekretarza i protokolanta, analogiczny pokój pod drugiej stronie budynku przewidywał przeznaczenie jedynie na potrzeby sekretarza. Dodatkowa powierzchnia znajdowała się na strychu, który jednak nie miał spełniać funkcji użytkowej.

Wewnętrzny podział budowli stał na wysokim poziomie. Występowało zarówno rozdzielenie pionowe, jak i poziome powierzchni. Na uwagę zwraca ogromna dbałość o przechowywanie akt sądowych (materiałów archiwalnych) i hipotecznych, co wymagało pracy przynajmniej trzech archiwistów. Wydzielono dodatkowo sekretariaty, kancelarie, co zapewniało odpowiednie możliwości pracy. Ogólna powierzchnia budynku (bez uwzględnienia masywnych murów) wynosiła $27,55 \text{ m} \times 17,77 \text{ m} \times 11,73 \text{ m}$ (obiekt był w kształcie litery L). Oznaczało to prawie 385 m^2 powierzchni użytkowej na kondygnacji, w sumie 770 m^2 . Warto odnotować, że po rozbudowie rejencji w 1803 r., dotychczasowe pomieszczenia Sądu Głównego wynosiły $453,6 \text{ m}^2$. Wykorzystywano bowiem jednokondygnacyjny budynek o wymiarach $12,8 \text{ m} \times 35,44 \text{ m}$ ⁴⁷.

* * *

1. Sąd Główny w Białymstoku działał w latach 1808–1842. Składał się z dwóch departamentów, pierwszy rozpatrywał sprawy karne, drugi cywilne. W skład osobowy departamentu wchodził prezydent, dwóch konsyliarzy i asesorów, a do drugiego departamentu zatrudniano dodatkowo trzech rejentów oraz sekretarza. Jeden konsyliarz i asesor wybierani byli wśród szlachty na zgromadzeniach szlacheckich, które przywrócono po okresie rządów pruskich. Pierwszymi prezydentami departamentów byli Dymitr Gawryłowicz Wysoczyn (uprzednio przewodniczący drugiego departamentu Sądu Cywilnego w Sankt Petersburgu) i Michał Korybut Daszkiewicz (prezes Sądu Głównego pierwszego departamentu w Grodnie).

2. Namiestnik Obwodu Białostockiego Ignacy Theyls, organizując nową prowincję starał się stworzyć jedno, centralne miejsce władzy, administracji i sądownictwa. Próbował przeforsować pomysł wykorzystania Pałacu Branickich i dwóch przylegających do niego oficyn. Pałac stanowił prywatną własność

⁴⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 405, k. 53v–54, 147; Archiwum Państwowe w Białymstoku, Instytut Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 125; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. II, s. 246: „Наружное крыльцо очень худо. Двери, окошки, некоторыя внутренення стены и шекатурка также в худом состоянии находится, да и все строение ненадежно, кроме малого помещения в оном”.

cara Aleksandra i jednocześnie był siedzibą namiestnika, w oficynach bocznych miały znaleźć się władze rządu obwodowego oraz Sądu Głównego. W ten sposób odtworzono by opierając się na dawnym „Polskim Wersalu” przestrzeń rezydencjonalną władzy, przydając miastu (zachowując odpowiednie proporcje) charakter stolicy. Ostatecznie plany te nie powiodły się z uwagi na wysokie koszty przebudowy i rychłą wojnę z Francją (1812 r.), a także śmierć Ignacego Theylsa w 1815 r.⁴⁸

3. Od początku istnienia Sądu Głównego przynajmniej do lat trzydziestych XIX w. jego siedziba mieściła się w parterowym budynku zbudowanym z muru pruskiego. Znajdował się on przy sadzawkach, naprzeciwko grobli prowadzącej do Pałacu Branickich, w bezpośredniej bliskości kościoła parafialnego (il. 1). Budynek wybudowany jeszcze w XVIII w. z polecenia Izabeli z Poniatowskich Branickiej miał ok. 450 m² powierzchni użytkowej i z uwagi na stan zachowania nie nadawał się na potrzeby Sądu Głównego. Stale powiększał się skład pracowników tego sądu. W 1816 r. było to 34, a w 1831 r. już 42 osoby. Aby rozwiązać problemy braku przestrzeni użytkowej, pod koniec istnienia obwodu, część drugiego departamentu przeniesiono do kamienicy położonej przy rynku, należącej uprzednio do Callera Kurlandzkiego (zob. il. 2).

4. W Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym zostały odnalezione zatwierdzone plany budowy Sądu Głównego w Białymstoku. Brak jednak informacji świadczących o jego realizacji (kwestia ta jest nierozstrzygnięta). Projekt stoi na wysokim poziomie, był on bowiem ściśle dostosowany do potrzeb i zadań sądu. Obiekt miał być wybudowany na planie litery L i był wewnętrznie podzielony na dwie części – każda była przeznaczona dla jednego departamentu. Wydzielono funkcjonalnie kondygnacje. Parter miał charakter administracyjno-pomocniczy: przewidziane były tam pomieszczenia pod archiwum, księgi hipoteczne, pokoje pracy archiwistów, stróża, wydzielono również kuchnie. Na piętrze mieściły się sale rozpraw, kancelarie i sekretariaty, gdzie prezydenci, konsyliarze i asesory wykonywali swoje obowiązki.

Aneks

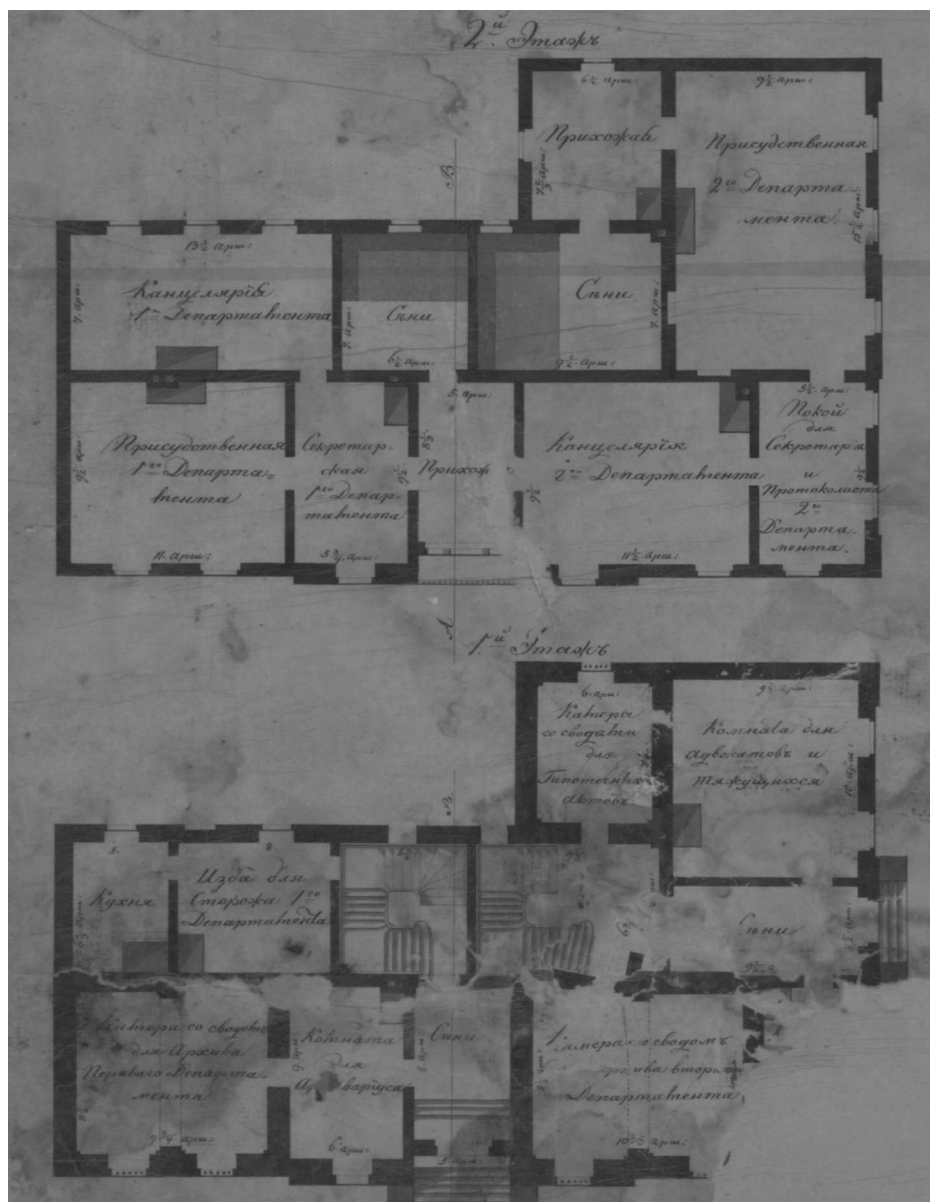
W aneksie prezentuję plan budynku przeznaczonego na potrzeby białostockiego Sądu Głównego. Wszystkie adnotacje na planie odnotowane są w języku rosyjskim, w aneksie tłumaczę tekst na język polski. Tłumaczenie występuje w kolejności od góry do dołu, od lewej do prawej strony*.

⁴⁸ Namiestnik został pochowany w 1815 r. w monasterze w Supraślu. A. Szyszko-Bohusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1915, t. 9, s. 362, 370.

* W tym miejscu składam podziękowania dr. Pawłowi Krokoszowi za analizę planów i udzieloną pomoc.

Szkic nowego kamiennego budynku Sądu Głównego obydwu departamentów, które zamierza się rozlokować na 42 arszynach długości i 18 1/2 arszynach szerokości, na dwóch kondygnacjach.

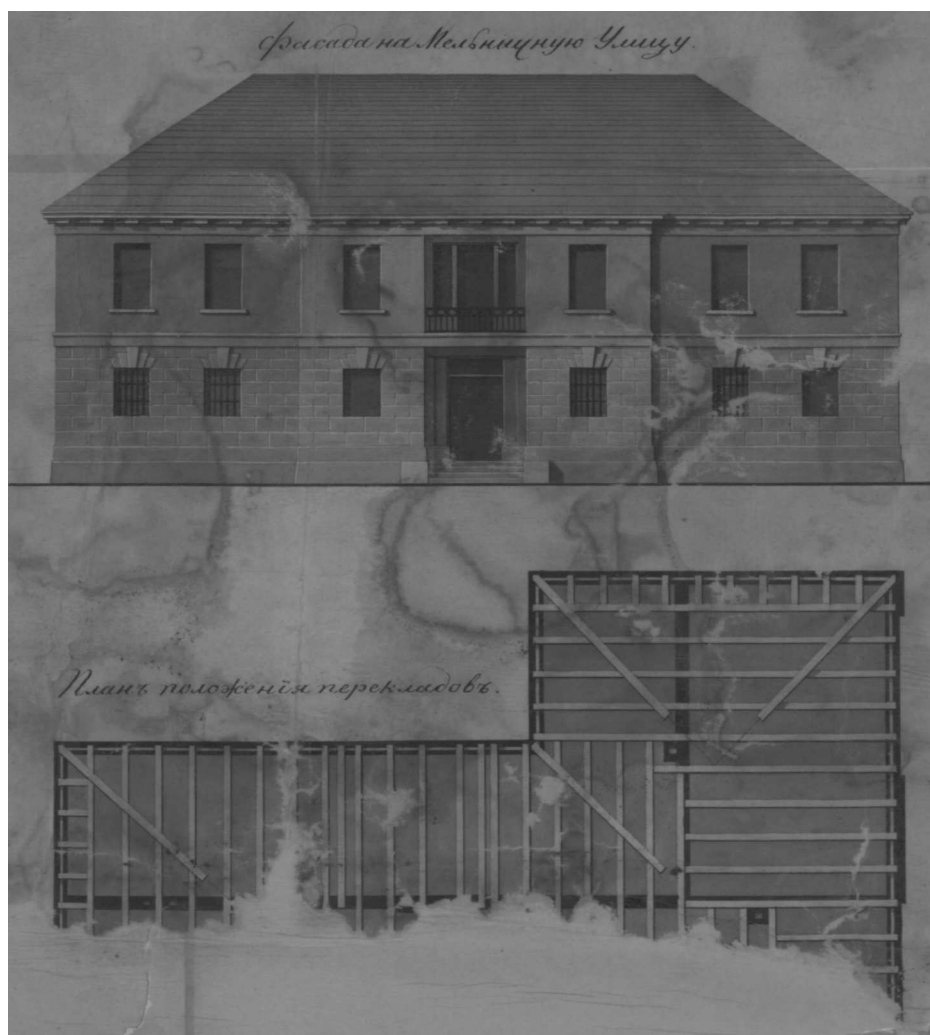

2 kondygnacja

Przedpokój (7 2/3 × 6 1/2 arszyna); Sala rozpraw drugiego departamentu (9 1/2 × 15 1/2 arszyna); Kancelaria pierwszego departamentu (wym. 7 × 13 1/2 arszyna); Sień (7 × 6 1/2 arszyna); Sień (7 × 9 1/2 arszyna); Sala rozpraw pierwszego departamentu (wym. 9 1/2 × 11 arszynów); Sekretariat pierwszego departamentu (wym. 9 1/2 × 5 3/4 arszyna); Przedpokój (wym. 8 1/3 × 5 arszynów); Kancelaria drugiego departamentu (wym. 9 1/2 × 11 1/2 arszyna); Pokój sekretarza i protokolanta drugiego departamentu (wym. 9 1/2 × 5 1/2 arszyna).

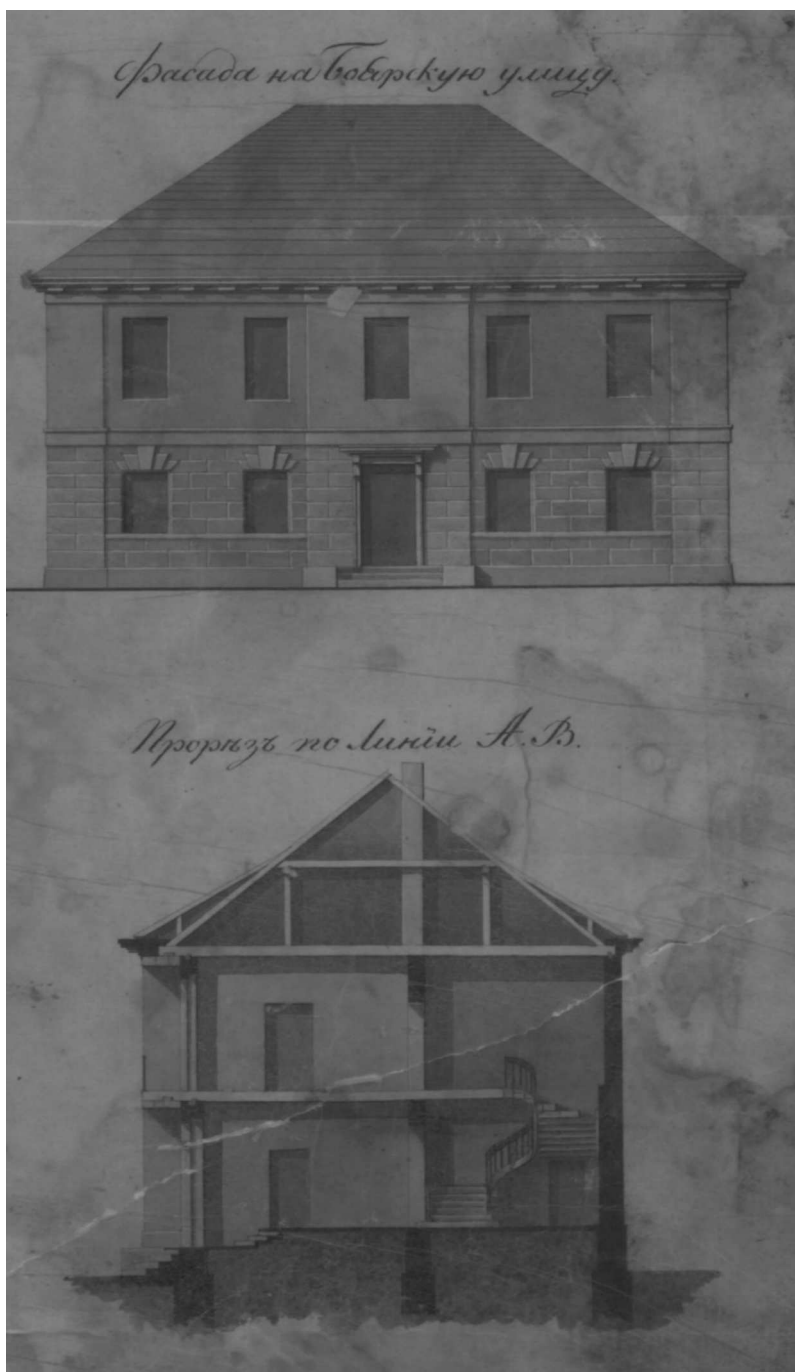
1 kondygnacja

Pomieszczenie ze zbiorami aktów hipotecznych ($7\frac{1}{2} \times 6$ arszyn); Pokój dla adwokatów i pełnomocników (wym. $10 \times 9\frac{1}{3}$ arszyna); Kuchnia (wym. $6\frac{2}{3} \times 5$ arszyn); Izba dla stróża pierwszego departamentu (wym. $6\frac{2}{3} \times 8$ arszyn); [Klatka schodowa]; [Klatka schodowa]; Sień ($4\frac{1}{2} \times 9\frac{1}{2}$ arszyna); Pomieszczenie archiwum pierwszego departamentu (wym. $8\frac{1}{2} \times 9\frac{3}{4}$ arszyna); Pokój archiwisty (wym. 9×6 arszynów); Sień (wym. 8×5 arszynów); Pomieszczenie ze zbiorami archiwum drugiego departamentu (wym. $8\frac{1}{2} \times 10\frac{2}{3}$ arszyna).

Fasada od strony ulicy Młynowej.

Plan położenia belek poprzecznych.

Szczyt budynku od strony ulicy Bojarskiej.

Przekrój według linii AB.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Białostocka Obwodowa Komisja Budowlana, sygn. 22–106.

Kamera Wojny i Domen, sygn. 285, 326, 402, 405.

Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2.

Sąd Główny w Białymstoku, sygn. 1–57.

Biblioteka Uniwersytetu Opolskiego, rkps. 2.

Российский государственный исторический архив

f. 1293, op. 168, Grodzieńska gubernia, nr 5.

f. 1349, op. 4, 1816, nr 56.

f. 1349, op. 4, 1831, nr 103.

f. 1398, op. 1, nr 4990, 5845, 6482, 6595, 6778, 7427.

f. 1488, op. 1, nr 979, 983, 984.

Российский государственный военно-исторический архив, f. 846, op. 16, nr 21756.

Źródła drukowane

Katalog zabytków sztuki. Województwo Podlaskie (Białostockie). Miasto Białystok, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2015.

„Kuryer Litewski” nr 32 z 14 X 1811 r.

Pałac Branickich w Białymstoku, t. II: *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015.

Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku, oprac. K. Łopatecki, M. Piłaszewicz-Łopatecka, wstęp S. Godek, K. Łopatecki, Białystok–Oświęcim 2015.

Spis osób które uczestniczyły w działaniach wojennych Kościuszki 1794 r., oprac. B. T., Poznań 1894, s. 100.

Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1797–1853, oprac. W. Wróbel, W. Szwed, Białystok 2016.

Wizbor-Bohdanowicz W., *Szczegóły niektóre z życia mojego. Wspomnienia palestranta żmudzkiego z lat 1781–1833*, oprac. M. Brensztejn, „Ateneum Wileńskie” 1929, t. 6, z. 1–2, s. 225–258.

Полное собрание законов Российской империи, t. XL: *1808–1809 гг.*, Сост. М.М. Сперанский, Санкт-Петербург 1830.

Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии, Вып. 3, ред. Н. Дубровин, СПб. 1890.

Opracowania

- Danieluk J., *Województwo podlaskie w latach 1795–1914*, [w:] *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013, s. 51–78.
- Dobroński A.Cz., *Białystok w latach 1796–1864*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.Cz. Dobroński, Białystok 2012, s. 222–280.
- Dobroński A.Cz., *Granica między obwodem białostockim i „Polską” (1809–1830)*, [w:] *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Maroszek, Białystok 2012.
- Dobrowolski R., *Opat supraski biskup Leon Ludwik Jaworowski*, Supraśl 2003.
- Godek S., *Prawo na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, t. 11, z. 2, s. 31–44.
- Godek S., Łopatecki K., *Projekt kodyfikacji dla Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, [do:] *Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki, M. Piłaszewicz-Łopatecka, wstęp S. Godek, K. Łopatecki, Białystok–Oświęcim 2015, s. 9–26.
- Gołaszewski Ł., Zakrzewski A.B., *Ustrój województwa podlaskiego XVI–XVIII wiek. Wybrane problemy*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec 2013, s. 193–210.
- Iwaszkiewicz J., *Litwa w roku 1812*, Kraków–Warszawa 1912.
- Loreta M., *Między Jeną a Tylżą 1806–1807*, Warszawa 1902.
- Łopatecki K., *Sprzedż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, nr 23, s. 75–99.
- Łopatecki K., Walczak W., *The history of Branicki Palace until 1809. The influence of „Versailles of Podlasie” on the development of Białystok*, Białystok 2015.
- Oleńska A., *Jan Klemens Branicki „Sarmata Nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011.
- Maisel W., *Archeologia prawna Europy*, Warszawa–Poznań 1989.
- Małek A., *Kamera Wojny i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796–1807. Monografia zespołu archiwalnego*, Warszawa 2007.
- Mażewski L., *Namiestnik Królestwa Polskiego 1815–1874. Model prawny a praktyka ustrojowopolityczna*, Radzymin 2015.
- Mościcki H., *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933.
- Reder J., *Podlasie. Z dziejów ustroju terytorialnego i nazewnictwa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2004, t. 56, z. 1, s. 47–73.
- Romaniuk Z., *Zachodnia granica obwodu białostockiego z 1808 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2002, t. 15, s. 27–35.
- Rozenkranz E., *Gdańska archeologia prawna*, Gdańsk 1993.
- Samusik K., Samusik J., Kozłowska-Świątkowska E., *Dwory i pałace Podlasia*, Białystok 2003.
- Serczyk W., *Katarzyna II*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983.

- Szysko-Bohusz A., *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1915, t. 9, s. 331–376.
- Trąbski M., *Geopolityka w wydaniu Napoleona. Tylża 1807 – wizja nowego ładu europejskiego*, „Res Polticae” 2011, t. 4, s. 271–294.
- Trynkowski J., *Gimnazjum. Z dziejów Gimnazjum Białostockiego (1777) 1802–1915*, Białystok 2002.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neustpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.
- Winiarski B., *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923.
- Wróbel W., *Ile łoży masońskiej w „Łoży Masońskiej”? Uzupełnienia do historii budynku przy ul. Kilińskiego 16*, „Bibliotekarz Podlaski” 2013, t. 14, z. 2, s. 127–144.
- Ułaszczyka M., *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808–1843*, tłum. B. Wojciechowski, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2, s. 333–374.
- Бобровский П., *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния, Часть 2*, СПб. 1863.
- Ельницкий А., Попов, Василий Михайлович, [w:] *Русский биографический словарь: Плавильщиков – Примо*, Изд. А.А. Половцова, t. 14, Санкт-Петербург 1905, s. 531–534.
- Покровский М.Н., М.В. Нечкина, *Восстание декабристов: материалы*, t. VIII, Москва 1925.
- Рылеев К.Ф., *Стихотворения, статьи, очерки, докладные записки, письма*, Москва 1956.